

ДО 100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

УДК 94:37=161.2](477)“1917/1920”

Ю. В. ОРЕЛ*

УКРАЇНІЗАЦІЯ ОСВІТИ У ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1920 РОКІВ

Висвітлено основні заходи з українізації освіти у період визвольних змагань 1917–1920 рр. Послідовно проаналізовано політику революційних урядів у запровадженні навчання українською мовою та викладання українознавчих предметів (української літератури, історії і географії) в школі. Розглянуто деякі питання українізації вищої та педагогічної освіти.

Публікуються документи, підписані генеральним секретарем народної освіти Української Центральної Ради І. М. Стешенком, міністром освіти Української Народної Республіки В. К. Прокоповичем, міністром народної освіти і мистецтва Української Держави М. П. Василенком, що розкривають ставлення окремих урядів до завдань реформування школи у 1917–1918 рр.

Ключові слова: українізація; школа; освіта; Українська Центральна Рада; Українська народна республіка; Українська Держава; “червоний терор”; Добровольча армія.

Починаючи з 1990 р., українська історична наука ввела до обігу багато замовчуваних у радянський час документів із питання українських визвольних змагань 1917–1920 рр. Неможливо уявити вивчення історії цього періоду без збірників документів з історії Української Центральної Ради, Української Держави та Директорії, що їх з 1996 р. видавав Інститут історії НАН України (керівник робочої групи – В. Ф. Верстюк). Ці збірники, здебільшого за документами Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), розкривають різні аспекти революційних змін в Україні з березня 1917 р. Однак необхідно зазначити, що в фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) також зберігаються документи щодо революційних подій, що стосуються перехідного періоду, тобто періоду, коли старі імперські органи влади знаходилися в процесі ліквідації, але ще частково продовжували

* Орел Юлія Володимирівна – головний спеціаліст відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

виконувати адміністративні функції. Зокрема, це стосується діяльності Канцелярії попечителя Київського навчального округу. Вивчення документів указанного фонду дозволяє визначити основні напрями політики революційних урядів у галузі освіти.

Лютнева революція 1917 р. відкрила можливість народам Російської імперії реалізувати, принаймні частково, громадянські свободи: свободу слова, свободу громадських зібрань, свободу вибору мови навчання і спілкування. Протягом п'яти революційних літ представники української громадськості та патріотично налаштовані вчителі, переборюючи перепони, що їх ставили поборники старих реакційних сил, успішно боролися за створення нової української школи

За останні десятиліття написано кілька монографій, присвячених дослідженню розвитку освіти в роки Української революції 1917–1920 рр. (І. Г. Передерій¹, А. М. Боровик², Д. Ф. Розовик³) та статей (В. Ф. Верстюк⁴, Н. А. Сорочан⁵, І. С. Болтівець⁶, Н. М. Матвієнко⁷). Однак чи не єдиною до нашого часу працею, автор якої намагався переосмислити вказаний період у цілому, виокремити етапи і проаналізувати, чим відрізнялася шкільна політика різних урядів, залишається праця С. П. Постернака “Із історії освітнього руху на Україні” (1920). Дослідник запропонував виділити 10 періодів розвитку української школи в роки революції. Час діяльності Української Центральної Ради (УЦР) він поділив на 4 періоди: з 27 березня 1917 р. до 10 червня 1917 р. – період формування УЦР; з 10 червня 1917 р. до 3 липня 1917 р. – період після проголошення Першого Універсалу, коли відбувалося формування органів влади УЦР; з 3 липня до 7 листопада 1917 р. – часи “куцої” автономії, проголошення Другого та Третього Універсалів, що позначилося широким громадським рухом за організацію української школи; з 7 листопада до 25 січня – період Української Народної Республіки (УНР), організація роботи Генерального секретаріату освіти з його адміністративними підрозділами, підготовка законопроектів щодо реформування освіти. Далі С. П. Постернак визначав зміну політичного режиму як критерій, що впливав на розвиток української освіти: п'ятий період, пов'язаний з наступом більшовиків, тривав у січні–лютому 1918 р.; шостий, пов'язаний з діяльністю уряду УНР В. О. Голубовича, – з 1 березня до 30 квітня 1918 р.; у цей період обговорювалося питання запровадження загального навчання, єдиної школи та шкіл для національних меншин; сьомий період, що тривав з 30 квітня до 15 грудня 1918 р., – діяльність урядів Української Держави у галузі освіти (період позначився зростанням кількості шкіл, відкриттям українських університетів та Академії наук); восьмий період, пов'язаний з діяльністю Директорії, тривав з другої половини грудня 1918 р. до січня 1919 р.; дев'ятий – період встановлення Радянської влади, що проголосила курс на створення єдиної трудової школи та

всенародного обов'язкового безкоштовного навчання; десятий період, пов'язаний з діяльністю Добровольчої армії, – з вересня до середини грудня 1919 р.⁸

Як правило, державна освітня політика визначає характер розвитку держави, оскільки в ній закладено уявлення про її майбутнє. Варто відзначити, що всі українські уряди революційної доби (окрім уряду Добровольчої армії) визначали завдання українізації школи першочерговим. Це завдання було озвучено як завдання української революції з перших її днів.

У результаті збройного повстання в Петрограді у лютому 1917 р. царське самодержавство було повалено, а 2 березня 1917 р. до влади прийшов Тимчасовий уряд. Це викликало зміни в політичному і суспільному житті всієї країни.

4 березня у Києві була скликана Українська Центральна Рада. У першій відозві Центральної Ради “До українського народу! Народе український!” одним із найголовніших завдань революційних перетворень проголошувалася українізація школи: “... в найближчим часі право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях”⁹. Отже, українізація освіти визначалася одним із першочергових завдань Української революції.

На засіданні Тимчасового уряду 14 березня 1917 р. було прийнято постанову про “Принципове схвалення викладання в учбових закладах Київського навчального округу українською мовою, за умови вживання заходів, що забезпечують інтереси меншин”, опубліковану у “Вестнике Временного правительства” (№ 9, 15 березня 1917 р.). Це означало, що в шести губерніях Київського навчального округу (Київській, Подільській, Чернігівській, Волинській, Полтавській і Холмській) необхідно було перевести навчання у школі на українську мову.

Для реалізації постанови Тимчасового уряду були організовані з'їзди вчителів, що мали обрати конкретні заходи для реалізації цієї політики. 14–17 березня 1917 р. відбувся Київський педагогічний з'їзд¹⁰, 8–9 квітня – Волинський¹¹, 6–17 березня – XI надзвичайне губернське земське зібрання Подільської губернії¹² щодо розгляду питання українізації освіти. Заходи меншого масштабу відбулися також і в інших губерніях.

4 основні теми порушувалися на цих з'їздах: підготовка кадрів, підготовка і видання підручників українською мовою, запровадження викладання українознавчих дисциплін (української літератури, історії і географії) та навчання українською мовою. Резолюції усіх педагогічних з'їздів, що відбулися в різних містах Київського навчального округу у березні–квітні 1917 р. в основному сходилися у тому, що українізація однокласних народних шкіл має бути здійснена з початком нового навчального року (тобто з 1 вересня 1917 р.)¹³. У двокласних сільських

школах у першому класі з нового навчального року мала бути запроваджена “повна українізація”, а у другому – українознавчі дисципліни¹⁴. У вищій школі до питання українізації вирішено було підійти помірковано, запровадивши спочатку українознавчі предмети¹⁵.

На більшості з проведених з’їздів також порушувалося питання об’єднання церковнопарафіяльних, земських і міністерських шкіл, що до того були підпорядковані різним органам управління, у межах одного відомства. Зокрема за таке рішення виступили Подільський та Волинський з’їзди.

Варто зазначити, що в березні 1917 р. відбулися зміни і в персональному складі управління Київським навчальним округом. За наказом Тимчасового уряду 22 березня 1917 р. новим попечителем округу було призначено М. П. Василенка, а його заступником – В. П. Науменка¹⁶.

М. П. Василенко і В. П. Науменко довгий час були активними членами Старої громади, тому більшість представників українського руху радісно вітали таке призначення. Про це свідчить, наприклад, телеграма, направлена новому попечителю від з’їзду вчителів Овруцького повіту Волинської губернії: “Овруцький з’їзд трудівників народної школи, з вдячністю згадуючи Вашу працю для свободи і щастя України в минулі темні роки, з особливою теплотою вітає Вас на відповідальній посаді попечителя Київського навчального округу з впевненістю, що під Вашим досвідченим керівництвом школа України в якнайшвидшому часі стане джерелом істинної просвіти, гордістю українського народу”¹⁷.

Але потрібно відзначити, що і попечитель округу, і його помічник зайняли досить обережну позицію щодо питання нагальної українізації освіти. Зокрема, на спеціальній нараді за участю представників навчальних закладів та громадських організацій, що відбулася 16–17 квітня 1917 р. у Педагогічному музеї, В. П. Науменко зазначав: “Потрібно поступово підвести населення до свідомого націоналізму, щоб він з’явився не ззовні, а з середини”¹⁸. За поступовий перехід школи на українську мову викладання виступав на цьому зібранні і М. П. Василенко.

Однак, як свідчать протоколи засідань і з’їздів педагогів, що відбувалися у березні–квітні 1917 р., були і сили, що виступали проти самої ідеї необхідності запровадження української мови в освіті. На це окружний інспектор Київського навчального округу О. В. Липеровський резонував: “Ми слухали тут розважання про те, чи повинна школа бути українською. В той час як я вважаю це питання вже вирішене, від нас потрібне тільки рішення практичних питань”¹⁹.

У результаті нарад, які тривали у березні–квітні 1917 р., було вирішено організувати і провести літні курси для викладачів початкових шкіл, а також відшукати можливості для друку підручників. Відповідальним за втілення постанови про українізацію шкільної освіти було призначено помічника попечителя округу В. П. Науменка²⁰.

Питання шкільної реформи розглядалося і на засіданні Комітету Центральної Ради 28 квітня 1917 р. Діяльність М. П. Василенка на чолі Київського навчального округу отримала негативну оцінку. Зокрема, заступник голови Центральної Ради Ф. І. Крижанівський заявив: “політика, що проводить зараз Василенко, є цілком неможлива, це якась дореформена політика”²¹.

24 травня 1917 р. відбулася чергова нарада у Києві, організована Київським навчальним округом для директорів гімназій і реальних училищ із метою обговорення програми запровадження української освіти в середній школі. У ній брали участь окружні інспектори Київського навчального округу та видатні педагоги тієї епохи І. І. Огієнко, В. К. Прокопович, П. І. Холодний. Головною темою наради було питання запровадження українознавчих предметів: української історії, географії, мови і літератури у навчальні програми середніх шкіл.

Обговорення питань реформування освіти і опрацювання нових заходів освітньої політики у перші місяці революції було пов’язано з діяльністю Товариства шкільної освіти на чолі з І. М. Стешенком (з 23. 06. 1917 р. – Генеральним секретарем з освіти).

У той же час головним органом управління освітою залишався Київський навчальний округ. З кінця серпня 1917 р. попечителем округу був В. П. Науменко, призначений на цю посаду після від’їзду М. П. Василенка до Санкт-Петербургу.

Власне на цьому етапі реформування шкільної освіти проявилися розбіжності між Генеральним секретаріатом народної освіти і Київським навчальним округом у розумінні завдань, що їх поставила перед працівниками освіти революційна доба. Проявом цього стала “Доповідна записка управляючому Міністерством народної освіти щодо питання проекту запровадження в курс середніх навчальних закладів Київського навчального округу предметів українознавства”, підписана В. П. Науменком: “Виходячи з тільки що викладеного основного положення, Київський начальний округ з найперших кроків у вирішенні питання необхідності приблизити всі школи в Україні до національної основи став на ту точку зору, за якою принципово визнається необхідність школу в Україні націоналізувати, але переходити до цього процесу потрібно з великою обережністю, враховуючи три головних умови: 1) процентне співвідношення учнів за національностями в кожній такій школі; 2) наявність підготовлених учителів для викладання українських дисциплін; 3) забезпечення успішності викладання відповідними навчальними посібниками”²². Саме така політика адміністрації Київського навчального округу, “нерішуча і невиразна”²³, як вважав О. К. Дорошкевич, призвела до поширення агітації проти українізації в школі.

Важливим досягненням першого етапу Української революції і поступової українізації школи стало відкриття у Києві 20 березня 1917 р.

Першої української гімназії та 13 вересня 1917 р. – Другої української гімназії. До кінця року в Києві вже діяли 4 українські гімназії.

Перша українська гімназія ім. Т. Г. Шевченка була відкрита у приміщенні жіночої гімназії А. В. Жекуліної на вул. Львівській. Директором гімназії було обрано П. І. Холодного²⁴ (після призначення його заступником генерального секретаря народної освіти директором став В. Ф. Дурдуківський).

У вересні було відкрито Другу українську гімназію ім. Кирило-Мефодіївського братства (що мала займатися у другу зміну у приміщенні Художньої школи). До гімназії на момент її відкриття записалося 227 учнів²⁵. Виконувачем обов'язки директора гімназії було призначено Ф. П. Сушицького.

У Декларації Головного секретаріату Центральної Ради від 29 вересня 1917 р., що проголошувала Генеральний секретаріат вищим крайовим органом виконавчої влади, визначалися завдання у галузі шкільної освіти: “На полі народної освіти на протязі цього академічного року має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних...”²⁶.

У цю добу Київський навчальний округ розглядався діячами української національної революції як анахронізм²⁷, тому у вересні–листопаді проводилися підготовчі заходи до його ліквідації. Якщо раніше діяльність Генерального секретаріату з освіти була лише номінальною, то з листопада 1917 р. секретаріат прийняв на себе функції колишнього Міністерства освіти Російської імперії²⁸.

Наприкінці року, 15–20 грудня²⁹, відбулася нарада у справі організації народної освіти в Україні. На цій нараді було обговорено питання організації національного управління освітою в рамках виконання постанов III Універсалу про національно-персональну автономію. Однак події розгорталися настільки стрімко, що вже за місяць (після IV Універсалу) затверджений план реорганізації втратив свою актуальність.

28 грудня 1917 р. Центральною Радою було затверджено закон про скасування шкільних округів (Київського, Харківського та Одеського), завідування справами цих округів переходило у відання семи комісарів³⁰. На засіданні Міністерства народної освіти 1 січня 1918 р. було затверджено склад Секретаріату справ освіти: К. С. Шило, С. П. Постернак, С. О. Мако, М. Й. Кульчицький, Е. Кантор³¹.

Відтак у перші місяці революції лідерам українського політичного руху вдалося сформувати органи влади, готові втілювати політику уряду УНР у галузі освіти. Після проголошення IV Універсалу Генеральний секретаріат освіти став найвищим органом державної влади у сфері управління освітою, що розпочав роботу з реалізації державної політики з українізації школи.

У лютому 1918 р., після штурму Києва більшовиками, почався процес ліквідації органів з управління освітою, запроваджених Центральною Радою. Створено було Комісаріат у справах Київського навчального округу у складі З. А. Ахримовича, Є. О. Кивлицького, Г. Т. Чиркова, А. І. Лещенка, К. С. Шила, С. П. Постернака; народним комісаром з освіти призначено В. П. Затонського³².

О. К. Дорошкевич (на той час заступник голови центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки) в журналі “Вільна українська школа”, (травень 1918 р.) описав зустріч делегатів спілки з народним комісаром народної освіти В. П. Затонським у лютому 1918 р. і зафіксував таку позицію комісара з питання українізації школи: “Щодо української мови в школі, то тут для уряду всі мови однакові. Але, звісно, буде цілком нормально, коли в українському селі навчання провадитиметься українською мовою. Становище на Україні особливо складне, тут поки що переважає російська культура. І уряд, вважаючи всі культури рівними, допомагатиме головним чином українській культурі, бо московську розвиватиме Всеросійський комісаріат”³³.

Діяльність більшовицької адміністрації в освіті була нетривалою, після звільнення Києва Міністерство освіти 6 березня 1918 р. видало наказ, за яким всі декрети, видані більшовицьким урядом щодо освіти, оголошувалися недійсними³⁴.

Особливо активно проводилася українізація школи у період діяльності міністерства освіти Української Держави, на чолі якого стояв М. П. Василенко.

1 серпня 1918 р. Радою міністрів було ухвалено Закон про обов’язкове вивчення української мови і літератури, а також історії і географії в усіх середніх школах. Цей закон передбачав обов’язкове викладання перерахованих вище дисциплін з 1918/1919 навч. року та запровадження штатної посади учителя української мови і літератури. Відповідно до закону, в перших п’яти класах гімназій на вивчення української мови повинно було призначатися не менше трьох годин на тиждень, а в VI і VII класах – не менше двох, а на вивчення географії і історії України – не менше двох годин на кожен із предметів у VI і VII класах³⁵.

Обіжник Міністерства народної освіти і мистецтва у справі викладання у вищій початковій школі від 5 серпня 1918 р. наказував у тих школах, в яких ще не було запроваджено навчання українською мовою, а за складом учнів українці становили більше 50%, запровадити у новому початковому році у першому класі викладання українською мовою, у вищих класах потрібно було готуватися до переходу на викладання усіх дисциплін українською мовою, у решті шкіл обов’язково ввести українознавчі дисципліни, що мали викладатися тією мовою, якою ведеться навчання³⁶.

Варто зазначити, що крім українізації вже існуючих закладів середньої освіти, Міністерство освіти Української Держави відкрило 40 державних чоловічих гімназій та 10 реальних шкіл³⁷.

Із проведенням українізації шкільної освіти виникла потреба в підготовці кадрів, які мали б відповідну кваліфікацію. Ці завдання влітку 1917 р. педагоги намагалися вирішити за допомогою організації відповідних короткотермінових курсів для вчителів початкових шкіл. Курси були проведені більш-менш успішно на місцях, де існувала підтримка (у т. ч. і фінансова) місцевих органів влади. Повна українізація учительських шкіл, семінарій та інститутів за рішенням Міністерства мала відбутися протягом 1918/1919 навч. року. “Українська мова і література”, “Історія культури і історія України”, “Географія загальна і географія України” були визначені обов’язковими загально-педагогічними та освітніми предметами³⁸, що мали викладатися в учительських семінаріях і інститутах. Крім того, відповідно до циркуляру міністерства, “Українська мова і література”, “Методика української і російської мов та літератур”, “Загальна історія з російською та історією України” мали бути спеціальними предметами на словесно-історичному відділенні³⁹.

Найбільшим досягненням урядів Гетьманату у галузі освіти, поряд із прийняттям нормативних актів про запровадження навчання українською мовою в початковій і частково середній школах, можна вважати відкриття двох українських державних університетів: у Києві 6 жовтня 1918 р. (ректором призначено Ф. П. Сушицького) та Кам’янці-Подільському 22 жовтня 1918 р. (ректором призначено І. І. Огієнка).

Однак на адресу міністра освіти М. П. Василенка не припинялася критика з боку громадських діячів за обмеженні заходи у впровадженні політики українізації школи. Врешті 22 жовтня 1918 р. міністром було призначено П. Я. Стебницького.

Позиція уряду Директорії щодо реалізації освітньої політики була викладена в доповіді міністра В. К. Прокоповича: “Маючи на увазі не тільки зовнішній бік українізації, який потребує змінити мову російську на українську, не менш важливим є внутрішній бік потрібної дерусифікації нашої школи з боку ідей та змісту наукових викладів, аби забезпечити високий науковий рівень вищих шкіл, а не руйнувати його, міністерство повинно вести роботу з дерусифікації в такому темпі, аби не порушити культурно-науковий рух справи, не пригальмувати його реформаторськими заходами, коли трудно, навпаки, пришвидшувати його”⁴⁰.

5 лютого більшовики вдруге захопили Київ. Початково народним комісаром освіти нова більшовицька влада мала намір затвердити письменника Гната Михайличенка, але врешті Центральним виконавчим комітетом було затверджено М. Ю. Панченка; колишній народний комісар В. П. Затонський став його заступником. Наприкінці липня 1919 р. комісаром було призначено О. Я. Шумського⁴¹. Головними пи-

таннями в галузі освіти для більшовицької влади було запровадження трудової єдиної школи на зразок тієї, що діяла в Радянській Росії.

Із встановленням радянської влади у Києві розпочався “червоний терор”, направлений проти діячів української революції, у т. ч. це стосувалося і видатних діячів української педагогіки. Першими жертвами більшовицької влади стали В. П. Науменко (міністр освіти в останньому уряді Гетьманату) та Ю. О. Щириця (товариш міністра освіти періоду УНР).

Після захоплення Києва військами А. І. Денікіна відбулося стрімке згортання українізації освіти в закладах усіх рівнів.

Позиція уряду Добровольчої армії в питанні освіти була сформульована в “Переліку основних наказів і розпоряджень по відомству народної просвіти, які нині діють на території, зайнятій Добровольчою армією”: “В справі управління навчальними закладами зберігають силу закони, видані до 25 жовтня 1917 року”⁴². Таким чином було відновлено стару адміністративну систему управління освітою разом із поверненням посад попечителя навчального округу, інспектора та ін. В усіх аспектах шкільного життя нова влада у сфері управління освітою зайняла глибоко реакційну позицію, всупереч значному суспільному запиту на модернізацію, у т. ч. і в галузі освіти. Це означало повернення до навчальних планів і викладання тих предметів, що викладалися до революції.

Ставлення уряду Добровольчої армії до питання української школи було сформульоване на Нараді з питання про українські школи. Рішення Нарادی було закріплено “Основними положеннями” (наказ № 22): “Усі школи, в яких до появи “української” влади викладання велося російською мовою, а потім за розпорядженням “української влади” мовою викладання було встановлено малоросійську, повинні повернутися знову до викладання російською мовою”⁴³. Також відповідно до цих положень українська мова могла залишатися мовою викладання лише в приватних школах, всі школи, що фінансувалися за рахунок державної скарбниці, мали повернутися до російської мови викладання. Наказ № 22 забороняв земствам і органам місцевого самоврядування фінансувати школи з українською мовою викладання (йшлося перш за все про початкові школи)⁴⁴.

Усіма силами новий уряд намагався діяти проти українізації школи, навіть всупереч офіційним законам. Зокрема, відповідно до розпорядження уряду від 20 вересня 1919 р., “в навчальних закладах тих місцевостей, де розмовною мовою населення є малоросійська, дозволяється перші роки навчання користуватися під час викладання природною мовою учнів як допоміжною для полегшення навчання”⁴⁵. Але з документів, що зберігаються в архіві, видно, що шкільна влада насправді намагалася чинити опір реалізації цього розпорядження. Наприклад, у листі від 23 жовтня 1919 р. попечитель Київського навчального округу

Є. В. Спекторський повідомляв про надходження до нього відомостей, що навчання українською мовою в початкових школах Київського навчального округу триває і надалі, тому застерігав директорів начальних закладів від продовження такої практики⁴⁶.

Стану української середньої школи було присвячено зустріч представників цих закладів із попечителем округу Є. В. Спекторським 5(18) вересня 1919 р. Основні питання, що хвилювали українське вчительство того часу, були викладені в Меморандумі, поданому попечителеві. Вчителі вимагали якнайшвидшого перегляду “Основних положень”, зокрема в тому пункті, що стосується утримання шкіл за державні кошти⁴⁷.

Оцінку ставлення до питання національної школи більшовицького та денікінського урядів від імені всіх патріотично налаштованих українських учителів подав Я. Ф. Чепіга: “Декрет радянської влади про національно-освітні прагнення народу і декларація ген[ерала] Денікіна для українського народу є аналогічні фактори, які мають і будуть мати наслідком щось протилежне їхнім бажанням”⁴⁸.

На короткий час до влади повернулася Директорія, але уряд вже нічого не встиг зробити в галузі освіти, у зв’язку з загальним станом розпачу і руйнування всіх підвалин суспільного життя, економічної і політичної системи. Реформи з українізації припинено зі встановленням радянської влади. 16 березня 1919 р. Київська шкільна округа ліквідована. Документи і майно округи передавалися Колегії освіти і пропаганди при Губвиконкомі⁴⁹.

Народному комісаріату освіти в Харкові швидко вдалося провести централізацію шкільної освіти та ліквідувати осередки прихильників української школи на місцях.

Від перших днів революції, з лютого 1917 р., питання українізації школи було одним з основних завдань визвольних змагань. Як показав досвід перших місяців революції, це завдання неможливо було реалізувати в умовах існування старої системи управління освітою, тому з середини червня 1917 р. Українська Центральна Рада розпочала створення нових органів влади. Початково Генеральний секретаріат освіти не мав виконавчих функцій, а головним ініціатором змін виступало Товариство шкільної освіти, але після проголошення Третього та Четвертого універсалів секретаріат отримав усю повноту влади в реалізації програми перебудови системи освіти відповідно до інтересів українського народу. Представники Всеукраїнської учительської спілки та інших громадських організацій вимагали вирішення питання української школи навіть від таких урядів, які ставилися до нього вороже або байдуже (більшовицький уряд, уряд Добровольчої армії). Попри опір реакційних сил на місцях, складну економічну і політичну ситуацію протягом революційних літ, рухові за українізацію освіти вдалося досягти значних успіхів: питання українізації школи здобуло значну підтримку населен-

ня, вже за Гетьманату було запроваджено навчання українською мовою в початковій і, частково, в середній школах; у середній школі введено викладання українознавчих дисциплін (української літератури, історії, географії). Більше того, хоча програму з українізації вищої школи так і не вдалося реалізувати, було відкрито українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському. Завдання українізації освіти було повністю реалізовано лише після 1991 р. у відродженій Україні.

Нижче публікуються 3 документи, які відображають зміни в управлінні, підходах до навчального та виховного процесів, що відбувалися в українській школі в роки революції. Документ № 1 є друківною копією циркуляра генерального секретаря народної освіти УЦР І. М. Стешенка, а документи №№ 2 і 3 – літографічними копіями розпорядчих документів Міністерства освіти часів Української Народної Республіки та Української Держави.

Тексти документів подано за сучасними правилами правопису зі збереженням мовних особливостей авторів. Граматичні помилки, опіски виправлено без застереження. Авторські скорочення, відновлені упорядником, взято у квадратні дужки. Місце і час створення документів визначено за їхнім змістом і авторським датуванням. Вказівку упорядника на час і місце створення документа подано над авторським текстом праворуч.

¹ *Передерій І. Г.* Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект. Полтава, 2009. 160 с.

² *Боровик А. М.* Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів, 2008. 368 с.

³ *Розовик Д. Ф.* Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. Київ, 2011. 543 с.

⁴ *Верстюк В. Ф.* М. П. Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917–1918 рр.)//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ, 2007. С. 116–133.

⁵ *Сорочан Н. А.* Створення Генерального Секретарства освіти (червень–листопад 1917 р.)//Збірник наукових праць. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Вип. II. Харків, 1998. С. 31–39.

⁶ *Болтівець І. С.* Педагогічні погляди та ідеї Івана Стешенка//Український педагог Іван Стешенко. Київ, 1994. С. 21–35.

⁷ *Матвієнко Н.* Освітня політика українських урядів в революційні часи (1917–1920 рр.): новітня історіографія//Етнічна історія народів Європи. 2013. Випуск № 39. С. 145–148.

⁸ *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. Київ, 1920. С. 11–15.

⁹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р./упорядн.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко та ін.; НАН України. Інститут історії України, Центральний державний архів вищих

органів влади і управління України. Київ: Наук. думка, 1996. (Пам'ятки історії України. Серія V: Джерела новітньої історії). С. 38.

¹⁰ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 707. Оп. 299. Спр. 325. Арк. 6, бзв.

¹¹ Там само. Арк. 7–8.

¹² Там само. Арк. 8зв.–10.

¹³ Там само. Арк. 6, 7.

¹⁴ Там само. Арк. бзв.

¹⁵ Там само. Арк. 6.

¹⁶ Там само. Арк. 22.

¹⁷ Там само. Оп. 300 (1917). Спр. 98. Арк. 91.

¹⁸ Там само. Оп. 299. Спр. 325. Арк. 15.

¹⁹ Там само. Арк. 33.

²⁰ Там само. Арк. 35зв.

²¹ Українська Центральна Рада... С. 79.

²² Цит. за *Дорошкевич О.* Огляд життя середньої школи//Вільна українська школа. 1917. № 2. С. 105 (пер. із рос. мови).

²³ *Дорошкевич О.* Огляд життя середньої школи//Вільна українська школа. 1917. № 2. С. 106.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 130. Арк. 5.

²⁵ Там само. Спр. 322. Арк. 2зв.

²⁶ Українська Центральна Рада... С. 325.

²⁷ *Русова С.* На день реформи шкільних округ//Вільна українська школа. 1917. № 3–4. С. 179.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 300 (1917). Спр. 80. Арк. 4.

²⁹ Вільна українська школа. 1918. Січень–лютий. С. 53–66.

³⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 300 (1918). Спр. 26. Арк. 147; Ф. 707. Оп. 313. Спр. 16. Арк. 60.

³¹ Там само. Арк. 143.

³² Там само. Спр. 38. Арк. 2.

³³ *Дорошкевич О.* Представники Центр. Бюро Всеукр. Учит. Спілки у Народного Комісара В. Затонського//Вільна українська школа. 1918. Січень–травень. С. 70.

³⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 313. Спр. 1. Арк. 89.

³⁵ Там само. Арк. 271.

³⁶ Там само. Оп. 311. Спр. 1. Арк. 60, 60зв.

³⁷ Там само. Спр. 2. Арк. 40–41б.

³⁸ Там само. Спр. 1. Арк. 53.

³⁹ Там само. Арк. 54.

⁴⁰ Там само. Ф. 860. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

⁴¹ Вільна українська школа. 1919. Травень. С. 252.

⁴² Там само. Арк. 590 (пер. із рос. мови).

⁴³ Там само. Арк. 608 (пер. із рос. мови).

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ *Дорошкевич О.* Учитель і школа//Вільна українська школа. 1919. Серпень–жовтень. С. 76.

⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 311. Спр. 529. Арк. 1.

⁴⁷ Вільна українська школа. 1919. Серпень–жовтень. С. 93.

⁴⁸ *Ченіга Я.* Українське учительство в нових освітніх обставинах//Вільна українська школа. 1919. Серпень–жовтень. С. 85.

⁴⁹ Вільна українська школа. 1919. Березень–квітень. С. 157.

№ 1

Циркуляр

Генерального секретаря народної освіти УЦР І. М. Стешенка директорам середніх шкіл всіх відомств та інспекторам вищих, початкових, торгових та інших шкіл України про нові завдання шкільної освіти

16 листопада 1917 р., м. Київ

Нові умови політичного життя в Українській Республіці одкривають перед школою цілком нові перспективи. Ставлять перед нею нові завдання. Одним з основних завдань мусить бути виховання дітей в повазі до нового ладу на Україні, до нашого відродженого краю. Національне виховання було кепсько поставлено в старій школі монархічної Росії і це призвело до повної національної байдужості, до розвитку егоїзму, матеріалізму серед вихованців цієї школи. Цього не повинно бути в оновленій Україні, яка витворена до життя патріотизмом і гарячим ентузіазмом широких мас людності. Цей ентузіазм всяка школа повинна піддержувати, розвиваючи тонкі парості дитячого захоплення і високого почування.

З огляду на це прошу педагогічні ради всіх середніх шкіл України обговорити питання національного виховання і намітити план діяльності. З свого боку подаємо до уваги педагогічних рад такі проекти національного виховання:

1) В кожній школі треба завести українську мову та українознавство (програми і розклад предметів буде розіслано цими днями).

2) Поруч з шкільним вивченням рідних дисциплін по школах слід заводити серед учнів гуртки для позашкільного вивчення української літератури, історії і т. п. Яко матеріал для цих робіт школярів, кожна урядова школа повинна заснувати українські бібліотеки на спеціальні кошти, а також допомогти учням порадами і грошми в їхньому бажанні одкрити українську читальню для малосвідомих товаришів.

3) Підкреслюючи той загальновідомий факт, що театр найбільше впливає на свідомість слухачів, ми вважали б дуже бажаним регулярні театральні вистави в стінах школи, упорядковані силами учнів з творів наших кращих письменників; декорації легко може замовити педагогічна рада школи.

4) Велике значення надаємо ми всяким літературно-вокальним вечіркам, присвяченим тому чи іншому письменникові; дуже корисно було б в такому разі перед вечіркою читати невеличкий реферат, де б з'ясовано було діяльність поета та його значення для нашого письменства.

5) Щоб виготовити гарних виконавців для українських вечірок, дуже бажано було б організувати лекції по українській декламації в вільні від шкільної роботи години.

6) Весною і літом слід би організувати подорожі-екскурсії в різні місця, де б учні змогли на власні очі побачити визначні пам'ятки нашої славної минувшини; такі подорожі, виховуючи здорове національне почуття, допо-

магають учням при вивченні рідної історії та мистецтва, і через те вони можуть входити в нормальний план викладів зазначених предметів (само собою, налагодити подорожі можна тільки після того, як життя в Україні зробиться нормальним).

7) Нарешті, велике значення має доладу поставлена організація учнів – різні союзи, спілки, особливо коли ця організація переводиться на національному ґрунті; так, путяща організація “Юнацькі спілки” по середніх школах України зможе цілком переродити наших дітей і з’єднати їх всіх в одну міцну сім’ю, дужу своїм національним духом.

Надаючи всім цим засобам велике значення, прошу педагогічні ради повідомити Секретарство, який план намічено в справі переведення цієї програми в життя.

При цьому прикладається: а) реєстр оригінальних та прикладних п’єс, визнаних театральним відділом можливими для виконання учнями середніх шкіл; б) реєстр музичних творів для виконання по середніх школах; в) покажчик збірників віршів для декламації і д) покажчик підручників для подорожів*.

Генеральний секретар народної освіти
Зав. відділом середньої школи

І. Стешенко
О. Дорожкевич

ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 313. Спр. 1. Арк. 57, 57зв. Конія.

№ 2

Повідомлення

міністра освіти В. К. Прокоповича комісаріатам Київської шкільної округи про запровадження українознавчих дисциплін у школі

10 квітня 1918 р.

Ненормальні умови біжучого шкільного року найдужче відбилися на справі заведення українознавства по існуючих школах. Брак досвідчених учителів, які могли б заповнити вільні посади по російських школах на Україні, особливо давався взнаки, а індивідуальне часто відношення шкільної адміністрації заважало бажанню притягти до роботи ті свіжі сили, які безперечно мають на місцях. Через це фільтрація вчителів була зведена до мінімуму, бо їх і так не вистачало. В результаті не дивина тепер чути, що українознавство подекуди в непевних руках, і Міністерство має факти, коли вчителі української літератури на лекціях глузує з цієї самої літератури.

З цих причин Міністерство вважає необхідним подумати тепер же про забезпечення школи на той рік певною нормою досвідчених учителів. Для цього воно прохає сповістити всі школи, що: ” ”

1) посада учителів української мови та літератури має бути введена в штат і гроші на неї йтимуть з державної скарбниці; щодо історії та географії, то ці предмети можуть викладатися учителем загальної історії;

2) принципіально Міністерство держиться тієї думки, що право на посади українознавства можуть мати тільки ті, хто складає спеціальні іспити;

* Додатки у справі відсутні.

3) літом у Києві будуть улаштовані Міністерством короткі курси по українознавству для підготовки вчителів середньої школи, куди педагогічні ради можуть командирувати вчителів тієї чи іншої спеціальності (дозволяються пособія з спеціальних коштів школи). Прізвища цих вчителів належить подати до Міністерства заздалегідь.

4) Педагогічні ради повинні заздалегідь потурбуватися про забезпечення посад українознавства вчителями. Щоб дати змогу вчителям заздалегідь підготуватись до іспитів.

Міністерство виробляє детальні програми, а поки що подає необхідну бібліографію:

– по українській літературі (загальні курси): 1) Владимиров. Древняя русская литература Киевского периода. – К., 1910, 2) Сперанский. История древней русской литературы. – М., 1914, 3) Грушевський М. Історія України Руси. – Т. III і VI, 4) Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1917 (там же детальна бібліографія по окремих питаннях).

– по українській мові: 1) Шахматов. “Краткий очерк истории украинского языка”, в вид. “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. – Т. II або в його “Введении”, 2) Житецкий. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. – К., 1889, 3) Богумил і Житецький. Начерк історії літературної української мови. – “Україна”. – 1914. – Кн. II, 4) Свінцицький. Основи наук про мову українську. – К., 1918, 5) Т. Тимченко. Граматика української мови. – К., 1907, 6) Соболевский. Русская диалектология (відповідний уступ), 7) Ол. Курило. Граматика української мови. – К., 1917.

Бібліографія по історії і географії України вказана в “Материалах по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведениях”. – К., 1918.

Народний міністр освіти
Завідуючий відділом середньої школи

Прокопович
О. Дорошкевич

ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 86. Спр. 1. Арк. 162. Засвідчена копія.

№ 3

Циркуляр міністра народної освіти М. П. Василенка директорам шкіл про недопустимість використання фізичного покарання та морального тиску як заходів виховного впливу на учнів

18 жовтня 1918 р.

Події останніх чотирьох років неодмінно мусили вплинути на загальний стан шкільної справи в закладах Української Держави. Міністерству народної освіти добре відомо, яку напружену боротьбу з видимими негативним явищами шкільного життя провадять педагогічні сили, що працюють на Україні, як пильно дбають вони про піднесення на належну височінь поповнений механізм шкільно-виховальної справи, як настирливо шукають тих засобів, які могли б направити небажаний шлях виховання молоді.

Вітаючи цю одноставну напружену працю діячів школи Української Держави, що дбають про приведення до нормального стану шкільно-виховальне

життя нашої молоді, Міністерство народної освіти все ж таки мусить зазначити, що деякі педагогічні ради і окремі вихователі і навчителі, щиро бажаючи реорганізувати порушені підпори школи, часом для цього звертаються до засобів давнього минулого, які вже засуджено і практикою шкільного життя й теоретичною думкою кращих педагогічних авторитетів. До таких засобів, наприклад, належить карцер, затримання на деякий час у школі після лекцій (т.зв. “без обіду”), позбавлення учня на більш менш довгий час права сидіти протягом лекції (“без місця”) і т. д. Разом з тим Міністерству народної освіти відомо, що дехто з педагогів вживає бали, як своєрідний засіб зовнішнього впливу на учнів, користуючись цим в кожному разі дуже хитким засобом вузько-формальної кваліфікації знань, як окремим засобом дисциплінарної кари. М[іністерство] н[ародної] о[світи] вважає своїм обов’язком заявити категорично, що воно визнає, що подібного роду засоби не сприяють правильності постановки шкільно-виховальної справи, а навпаки, гальмують її, і тому повинні бути негайно усунуті.

В основу виховання учнів слід покласти не образливі для гідності та шкідливі для здоров’я дисциплінарні кари, а пошану і довір’я дитині, зігріті доброзичливістю і любов’ю до неї.

Наслідком такого відношення до молоді і учнів мусить з’явитися любов і повага до шкільного закладу та того товариського оточення, де вони працюють, і свідомість, що злі вчинки, які порушують загальний лад шкільного життя і перешкоджають спільній шкільній праці, робити не годиться. Якщо з боку окремих учнів навпаки всім зусиллям вчителя морально вплинути на них в зазначеному напрямі все ж таки спостерігалися б небажані вчинки, Міністерство народної освіти вважає можливим засобом висилання вчителем виванутого з класу під час лекції.

Коли б вчинок учня потребував більш суворої кари, то може бути позбавлення учня після ухвали начальника школи і класного вихователя права приходити в школу протягом одного дня, і після ухвали педагогічної ради на довший час.

Вживання цієї останньої міри буде, на думку Міністерства народної освіти, лиш в тому випадкові мати добродійні для учня наслідки, якщо він зрозуміє, що висилання його з класу, на більший або менший час із школи є природним, логічно-невідхильним наслідком його вчинку; бо лихий вчинок ображає і школу, і те товариське оточення, в якому покараному доводиться працювати.

Нині Міністерством народної освіти розроблюється план шкільної реформи на Україні. Ця реформа торкається не тільки шкільних планів та методів викладання, але і сполучених з ним питань виховання молоді під час шкільної праці і поза лекціями.

Проте Міністерство переконане, що осередок ваги шкільництва полягає не стільки в тих чи інших планах чи програмах, але значною мірою в безпосередньому творчому впливі педагогічного персоналу в цілому та його окремих представників на молодь. Вважаючи головне завдання і мету школи – виховання, М[іністерство] н[ародної] о[світи] звертається до педагогічних рад і окремих вихователів і вчителів з закликом докласти всіх сил, аби цей бік життя шкільних інституцій було піднесено на належну височінь у вищезазначеному напрямкові. Зокрема М[іністерство] н[ародної] о[світи] запрошує

педагогічні персонали шкільних закладів звернути якнайсерйознішу увагу на організацію якомога більш повного і різноманітного позалекційного та позакласного життя учнів.

Організація учнів у школі на підставі інтересів звичайних їхнім рокам при неодмінній участі й керуванню членів педагогічного персоналу, який не пригнічує при тому ініціативи учнів, а навпаки допомагає їхньому розвитку, і повинна бути одним з найближчих чергових завдань педагогічних рад шкільних інституцій.

Засобом організації шкільної молоді починаючи з молодших класів може бути об'єднання учнів на ґрунті прикрашування класних кімнат і, взагалі, помешкань школи, закладання гуртків літературних, наукових, художніх, спортивних. Гуртків для вивчення всякої ручної праці, видання класних журналів, влаштування вечірок, товариств взаємної допомоги, влаштування класних книгозбірень і т. п.

В тих городах, де існує кілька середніх шкіл, було б бажано утворити під керуванням педагогів школярської організації вищевказаного типу (громади, літературні гуртки), які б об'єднували учнів різних шкіл в городах.

Міністерство народної освіти пропонує педагогічним радам невідкладно стати до переведення в життя вищенаведених постанов, попередю розробивши засоби найбільш доцільного і планомірного їхнього вживання залежно від тих чи інших місцевих умов.

Підписав управляючий Міністерством народної освіти і мистецтва Мик. Василенко.

ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 86. Спр. 1. Арк. 350–351. Засвідчена копія.

The main events of the Ukrainianization of education during the period of the liberation struggles of 1917–1920 are highlighted. The policy of revolutionary governments of introducing teaching in the Ukrainian language and teaching Ukraine studies subjects (Ukrainian literature, history and geography) in the school is analyzed. Some problems of Ukrainization of higher and pedagogical education are considered.

There are published documents signed by I. M. Steshenko, the Secretary General of the People's Education of the Ukrainian Central Rada, V. K. Prokopovych, the Minister of Education of the Ukrainian People's Republic, M. P. Vasylenko, the Minister of Education and the Arts of the Ukrainian State, revealing the attitude of individual governments to the tasks of reforming the school in 1917–1918.

Key words: Ukrainianization; the school; an education; the Ukrainian Central Rada; the Ukrainian People's Republic; the Ukrainian State; "the Red terror"; Volunteer Army.